

BOTLIK JÓZSEF

BARTHA MIKLÓS ÉS KÁRPÁTALJA

„A jog, kötelesség nélkül: kiváltság.
A kötelesség, jog nélkül: szolgaság.”¹
(Bartha Miklós: *Kazár földön – Zárszó.*)

A 19–20. század fordulójának legnagyobb hatású közírója, a kisborosnyói Bartha Miklós a nemzetét féltő és óvó politikus, a magyar szociográfiai irodalom első maradandó műve, a *Kazár földön* alkotója. Munkásságát méltatlanul feledték, feledtették, mellőzték, egyes korszakokban megbélyegezték, egész alakos szobrát Budapesten, a Városligetben a kommunista diktatúra kezdetén ledöntötték, és egy múzeumi raktárban várja újbóli felállítását s ünnepélyes felavatását. Összegyűjtött munkáit a halála után három évvel kezdődően, 1908 és 1913 között hat kötetben adták ki,² immár több mint egy évszázada. Ideje már nemzetünk e jeles alakjával szemben is elkövetett mulasztásainkat pótolni, és az életművéből tanulni, okulni. Dolgozatomban Bartha Miklós és Kárpátalja, illetve Egán Edével való kapcsolatát tárom fel.

Mielőtt elkezdeném, egy fontos pontosítást tennék: időközben ugyanis sikerült megállapítani Bartha Miklós pontos születési időpontját, amelyet több mint egy évszázada a lexikonok és a szakirodalom tévesen (1848. november 14.) közölnek.³ A Csíkszeredai Levéltárban őrzött „*A Rugonfalvai ev. ref. egyház keresztelési, esketési és halott anyakönyve 1834 okt[óber] 10től*” (sic!) című vaskos kötet 1847. évi 22. bejegyzésében a következő olvasható: szülők Bartha Gergely és Sebesi Anna református vallásúak. Törvényes gyermekük, Miklós *1847. november 28-án* született. December 5-én kereszteltek, keresztszülői Kováts Elek és Varga Katalin voltak.⁴ Ugyancsak az előbbi születési időpont szerepel az egyházközség „*Család – fők*” című kötetében. Bartha Miklós helyi lakos – „Házszám: 112.” – neve alatt közli a foglalkozását is: „újságíró”, valamint a bejegyzés okát. „Elköltözés. Kolozsvárra 1879.”⁵

Bartha Miklós fordulatokban gazdag életpályájának egyik fontos szakasza az Északkeleti-Felvidéken, azon belül a Kárpátalján⁶ élő rutenség ügyének felkarolása, a magyar kormányzat hegyvidéki akciójának, Darányi Ignác

földművelésügyi miniszternek és biztosának, borostyánkői Egán Edének a sajtóban történő támogatása, s a szomszédos Galíciából történő zsidó bevándorlás okozta elnyomorodás bemutatása a fentebb említett, 1901-ben Kolozsváron megjelent *Kazár földön* című szociográfiájában.

A jeles közíró ugyanis kezdetől figyelemmel kísérte a rutén nép helyzetének javítására a magyar állam által indított gazdasági és szociális mozgalmat. Bartha Miklós jól érzékelte, hogy a legsúlyosabb állapotok Bereg vármegyében alakultak ki, ahol a hatalmas Schönborn-Buchheim hitbizomány, a munkács–szentmiklósi uradalom már másfél évszázada rátelepedett a vidékre, és földhiánnyal fojtogatta a parasztságot. A domíniumot, amely eredetileg Rákóczi-birtok volt, II. Rákóczi Ferenc (1676–1735), a Nagy Fejedelem vezette a nyolc évig tartó szabadságharcot lezáró 1711. április 29-i szatmári békekötés után, gróf Lothar Franz Schönborn-Buchheim (1655–1729) mainzi érsek 1726-ban kapta királyi adományként (Habsburg) III. Károlytól (1711–1740) a Rákóczi-szabadságharc idején a Habsburg-háznak a hadműveletekre nyújtott hatalmas pénzkölcsönök ellentételezéseként.⁷

A bajok gyökere a 18. század elejére, a Rákóczi-szabadságharc utáni időszakra nyúlt vissza, amikor a fejedelem leghűségesebb népét, a „gens fidelissima”-t, az osztrák császári hatóságok büntetésül földelkobzással, súlyos adóterhekkel büntették. A ruténség gyorsan szaporodott, de szántóit, legelőit később sem kapta vissza. Abból a földterületből, amely a 17. században még 10–12 családé volt, a 19. században már 50–100 famíliának kellett megélnie. Az utóbbi időszak utolsó harmadában mindezt betetőzte a galíciai zsidóság beözönlése. Az északkelet-felvidéki rutének ezért mintegy védekezésül, megélhetést keresve tízezrével vándoroltak ki az országból Amerikába, illetve az ellenállás sajátos formáját választották. Skizmatikus mozgalom indult körükben, elszakadtak a görög katolikus egyháztól, és visszatértek a pravoszlávhoz, amely kevesebb anyagi terhet rótt rájuk.⁸

A Schönborn-Buchheim hitbizomány a 19. század utolsó évtizedében Bereg vármegyében már 233 067 katasztrális holdon terült el, a megye összterületének több mint egyharmadára, 37%-ára, erdőségeinek 71%-ára terjedt ki. A domínium kiterjedése részletezve: erdő 185 444, legelő és rét 23 454, szántó 18 816, szőlő 501 katasztrális hold.⁹ Bartha Miklós adatai szerint: „Ez a terület valóságos birodalom volt, 1350 négyzetkilométert foglalt el, ha csak magában állt volna, úgy a hossza 42, a szélessége 32 km lett volna. (...) *Kétszáz ezer hold a szarvasok számára!* Ez az övék. A fa érettük nő, a fű érettük zöldül, a forrás érettük bugyog, a tisztviselői kar érettük van. Van-e

gazdagabb ország hazánknál, mely ekkora területet képes a kultúrától, a munkától, az embertől elvonni s a szarvasoknak ajándékozni? (...) Nem bántva az erdőt, egyetlen kenyérkeresetétől zárják el a népet. A vadak elpusztítják a gyümölcsfát, föleszik a veteményes kertet, letarolják a mezőt”.¹⁰ A vadkárok ellen nem volt más menedéke a rutén népnek, mint az éjszakai őrzés. Az uradalomhoz tartozott még ezen kívül a munkácsi vas-, illetve timsógyár, 24 gazdasági udvar (major), valamint több mezőgazdasági ipari üzem, malom, stb. A hitbizomány hatalmas kiterjedését szemlélteti, ha összevetjük azzal, hogy az 1870. évi összeíráskor Bereg vármegye területe 649 919 katasztrális hold volt, amelyből a termőterület elérte az 590 566 holdat.¹¹

A magyar kormányzat számára 1896 elején világossá vált, hogy Firczák Gyula¹² munkácsi görögkatolikus püspököt csak kölcsönös engedmények alapján, megegyezéssel tudja maga mellé állítani. Így került sor feltehetőleg 1896. március 25-én, esetleg azt követező valamelyik napon a Rómából hazatérő és Budapesten megálló, időző főpásztor és báró losonczy Bánffy Dezső (1843–1911) miniszterelnök találkozójára, ahol egy öt pontból álló titkos megállapodás született. Firczák kézírásos lapján a következőket kérte: I. az Államkincstár pénzügyileg támogassa a romos állapotban lévő ungvár–cehólnyai templom és paplak (parókia) felújítását. II. Az Ungváron feleslegessé vált kincstári épületet, az ún. kisgimnáziumot „igen mérsékelt ár mellett” a pénzügyminisztérium adja át az egyházmegyei leányintézetnek. III. Sógorát, dr. Hegedüs Béla (1850–1906) köz- és váltóügyvédet (a munkácsi görög katolikus püspökség jogtanácsosát, valamint jószágigazgatóját) válasszák meg országgyűlési képviselőnek. A „IV. Marmoros–Beregh–Ung– és Zemplén vármegyék felvidékén (tudniillik a hegyvidékén) lakó ruthén népnek, a megélhetés feltételeit meg kellene adni; miáltal az amerikai tömeges kivándorlás is megszűnnék. V. Majdnem fél millióra menő gör.[ög] kath.[olikus] híveimből, nincsen egyetlen főispán, – képviselő, – törvényszéki elnök, – sem kir.[ályi] tanfelügyelő”.¹³

A megállapodás pontjai hosszabb-rövidebb idő alatt teljesültek: leghamarább az a kívánság, hogy Hegedüs Béla bekerüljön az Országgyűlés Képviselőházába. A budapesti kormánypárti, elmagyarosodott rutén értelmiség több tagja magasabb világi hivatali beosztást kapott, a leányintézet, majd az ungvár–cehólnyai parókia ügye is rendeződött. Az egyezmény negyedik, és egyben legjelentősebb pontja alapján indult el a hegyvidéki gazdasági mozgalom megszervezése, „s lett Firczák püspök annak kigondolója, atyja, vigyázó felügyelője és lelkiismerete”.¹⁴ A kezdetben „ruthén”,

majd később nemzetiségpolitikai megfontolásokból „hegyvidéki akció”-nak nevezett és hosszú évekre tervezett magyar kormányzati munkát mai szóval vidékfejlesztésnek nevezhetnénk.

Darányi Ignác¹⁵ földművelésügyi miniszter 1897. február 8-án átiratban tájékoztatta Bánffy Dezső miniszterelnököt Bereg vármegye Szolyvai járásának 56 községében élő „ruthének aggasztó állapotáról”. Darányi szerint a lakosság nehéz sorsa újabb keletű, és az 1870-es évektől végrehajtott úrbérrendezésből eredeztethető. Korábban ugyanis a gazdák lényegében korlátlanul legeltethették állataikat, de akkortól a közös úrbéri legelőkre szorultak vissza. „A megélhetés körül beállott nehézségek leküzdésére az időközben nagy számmal galicziai zsidóság által különféle módon nyújtott és igénybe vett hitel a lakosság nagy mérvű eladósodásához vezetett”.¹⁶

Firczak Gyula munkácsi püspök elnökletével Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegye tizennégy országgyűlési képviselője 1897. március 7-én tanácskozott, amelyen részt vettek a földművelésügyi, a kereskedelmi, valamint a vallás- és közoktatásügyi minisztérium kiküldöttjei, s az érdekelt megyék több szakmai vezetője. A főpásztor és a tizennégy képviselő által összeállított – *Emlékirat az északkeleti Kárpátok közt és alján lakó ruthén nyelvű nép szellemi és anyagi viszonyainak elősegítése és felvirágoztatása tárgyában*¹⁷ – című előterjesztést vitatták meg, majd benyújtották a miniszterelnöknek. Valamennyi érdekelt képviselő szabadelvű, illetve kormánypárti volt, ugyanis az 1896. márciusi Bánffy–Firczak egyezmény után a fenti négy vármegyében egyetlen katolikus néppárti jelölt sem tudott győzni az országgyűlési választásokon. Az emlékirat feltűnően sokat idézett Halász Géza, a munkácsi magyar királyi járási erdőgondnokság vezetőjének 1896. évi röpiratából,¹⁸ valamint a rutén akció későbbi vezetője, Egán Ede¹⁹ évekkorábban, a Magyar Tudományos Akadémia Nemzetgazdasági Bizottsága ülésén 1890. március 8-án elhangzott előadásából, amely könyv alakban is megjelent.²⁰ Az Emlékirat a miniszterelnöknek és a kormánynak címzett részen kívül öt tárcára – vallás- és közoktatásügyi, kereskedelmi, bel- és földművelésügyi, valamint pénzügyminisztériumi – bontva csoportosította a legfontosabb tennivalókat. Az indítványozott gazdasági, szociális, művelődési fejlesztés lényegét jelezte, hogy az előterjesztés mintegy harmada az északkelet-felvidéki állattenyésztés és mezőgazdaság felkarolásával foglalkozott.

Darányi Ignác földművelésügyi miniszter 1897. október 3-án, majd november 4-én hívatta a jeles mezőgazdászt, Egán Edét, aki Bereg vármegyébe utazott, hogy a helyszínen ismerje meg a rutén nép helyzetét, majd tapasztala-

tai után kidolgozta a tennivalókat. Helyzetfelmérése után Egán Ede a ruténség gazdasági és szociális felemelésével kapcsolatos javaslatait bizalmas emlékiratban foglalta össze, amelyet 1898. január 25-én nyújtott be a Földművelésügyi Minisztériumhoz.²¹ Lényege, hogy egy hosszú ideig tartó lassú fejlődésben képzelte el a ruténség gazdasági és szociális felemelését, amely a Bereg vármegyei Szolyvai járás 56 községéből – itt tanítsák meg a parasztságot a korszerű havasi állattenyésztés fortélyaira – kiindulva fokozatosan terjedjen ki a Kárpátok koszorú alakú hegyvonulatára, sőt a Székelyföldre is.

Javaslatának második fejezetében – *A rutén kérdés* – Egán Ede a 19–20. század fordulójára az Északkeleti-Felvidéken kialakult súlyos helyzet történeti, gazdasági és társadalmi hátterét elemezte. A nép nyomorának elsődleges okát abban látta, hogy az 1853. évi „úrbéri pátens” kiadását követő évtizedekben helytelenül hajtották végre az úrbéri rendezést és tagosítást. A rutén parasztnak a legrosszabb és legtávolibb szántóföldeket adták; a kaszálók, a rétek, a legelők és az erdők nagy részétől viszont megfosztották őket. A kormányzat magára hagyta a népet, a hegyvidéken nem segítette elő, hogy létrejöjjön számottevő ipar és bányászat. A közlekedés és a kereskedelem fejletlen. Az élelmiszerek árai 15–20%-kal magasabbak, mint Budapesten, a jövedelmek ugyanakkor jóval alacsonyabbak. A nép éhezik, különféle járványos és más betegségek sújtják. Helyzetét a végletekig megnehezíti, hogy a nagybirtokból csak vállalkozók, ügyeskedők közvetítésével, és csak többszörös áron tud földbérlethez jutni. A nyomor másik oka a galíciai zsidó bevándorlás, illetve a már letelepedettek kezében lévő uzsonra, amelynél a legkisebb kamat 30%, ugyanakkor számos módszer dívott az uzsonatörvény kijátszására. Mindezek következtében a 20. század küszöbére a kisbirtokosok földjének és állatállományának több mint a fele izraelita származású uzsonások kezébe került. Egán Ede nem hallgatta el a közigazgatási tisztviselők visszaélését sem. Érzékeltette, hogy a fenti tényezők ismeretével válik érthetővé, hogy miért választotta a tengerentúli kivándorlás útját nagy tömegekben a tönkrement rutén parasztság.

A súlyos helyzet orvoslásával kapcsolatban javaslata harmadik fejezetében részletesen kifejtette, hogy Magyarország hegyvidéki vármegyéiben is adottak a lehetőségek egy svájcihoz hasonló, nagyarányú havasi állattenyésztés és rétgazdálkodás kifejlesztéséhez. Ez azonban csak a kincstár összesen 104 658 katasztrális holdnyi havasi legelőjének a bérletbe adásával, a parasztnak juttatott tenyészállatokkal, különféle segélyekkel, hitelszövetkezetek létesítésével, valamint az addigi erdőtörvény módosításával le-

hetséges. Egán Ede arra is rámutatott, hogy a rendkívül súlyos helyzet miatt fenyegető „parasztlázadást” kizárólag állami közbelépéssel végrehajtott földbérléjtuttatással lehet „békés” úton elhárítani. Csak anyagi jólétük megteremtésével lehet megszerettetni a nemzetiségekkel a magyar államot, amivel a feszítő nemzetiségi kérdés megoldása felé lehet nagy lépést tenni. Egán szerint ugyanis „a ruthén kérdés ma elsősorban gyomorkérdés, s csak másodsorban nemzetiségi kérdés”.²²

Különösen Ung, Bereg és Máramaros, de Ugocsa vármegyében is a nyomasztó földhiány, a mérhetetlen nyomor okozta társadalmi feszültségeket a 19. század utolsó negyedében a nagymértékű galíciai zsidó bevándorlás is gerjesztette, mert az újonnan érkezettek szinte teljes egészében a kezükbe vették az ottani pénzügyi világot. Az izraelita tömegeket Oroszországból mesterségesen szított pogromok keltésével úzték ki a cári hatóságok, a Osztrák–Magyar Monarchia történelmi hazánkkal északkeleten szomszédos osztrák tartományában, Galíciában viszont üzleti tevékenységükben korlátozták őket. Betelepülésükhöz igen kedvező helyzetet teremtett a magyar állam észveszejtően liberális politikája, amely az országba való költözést nem szabályozta körültekintő bevándorlási törvénnyel.

A zsidóság magyarországi betelepülését és rohamos térnyerését, ezzel egyidejűleg a magyarság térvesztését jelentősen elősegítette, hogy (Habsburg) I. Ferenc József király (1867–1916) már 1867. december 27-én szentesítette „az izraeliták egyenjogúságáról polgári és politikai jogok tekintetében” című 1867. évi XVII. törvénycikket. Mindössze két szakaszból áll. „1. §. Az ország izraelita lakosai a keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottaknak nyilvánítatnak. 2. §. Minden ezzel ellenkező törvény, szokás vagy rendelet ezennel megszüntettetik.”²³ A jogszabály nemcsak a Magyarországra már tömegesen betelepült, hanem az ezt követően bevándoroltak előtt is a társadalmi felemelkedés korábban soha nem látott lehetőségeit, sőt a távlatait nyitotta meg. Az előbbieknél csak egyfajta betetőzést jelentette, amikor a király 1895. október 16-án jóváhagyta az 1895. évi XLII. törvénycikket, amely az izraelita vallást törvényesen bevett felekezetnek nyilvánította. Ezzel a magyarországi zsidóság további befolyásának az erősödése – a liberális álláspont szerint: „gyarapodása” – előtt az utolsó, bár a fentebbinél jóval csekélyebb akadály is elhárult.

A Galíciából bevándorolt sokezes zsidóság 500 és 1000% (!) közötti pénz-, ezen kívül bolt-, legelő-, felesmarha- és pálinkauzsorát vezetett be, valamint mindenféle közvetítési sápokat. Még az alkalmi állami munkákat

is ez a réteg továbbította a rutének számára, amiért a munkabér felét kérte.²⁴ Ebben az időben ugyanis Bartha Miklós szerint a kazár (izraelita) lakosság aránya már például Munkácson 60, [Alsó]Vereckén 42, Szolyván, illetve Valócson (helyesen: Volócon) 25–25% volt. „Ezek központi helyek. (...) Azonban a legfélreesőbb zugokban is van kazár”.²⁵

Az 1898. március 28-án Szolyván tartott alakuló ülést követő hónapokban jött létre a hegyvidéki kirendeltség szervezete, vezetőjévé Darányi Ignác földművelésügyi miniszter Egán Edét, mint hegyvidéki miniszteri biztost nevezte ki. A székhelye kezdetben a járási székhely, Szolyva, amelyet később a vidék központjába, az alkalmasabb Munkácsra helyeztek át. A kirendeltség közvetlenül a földművelésügyi miniszter felügyelete alatt állt, vezetőjének, Egánnak a hatásköre kezdetben Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros területére, a későbbiekben Sáros, Szepes, Zemplén és Szatmár vármegyékre is kiterjedt.²⁶ Személyzete a minisztériumból kirendelt, valamint külső tisztviselőkből állt. A munka támogatására Egán Ede mellé egy rendszeresen tanácskozó véleményadó testületet neveztek ki a helyi közigazgatás illetékes tagjaiból, illetve más személyiségek részvételével, amelynek ülésein megjelentek az érintett minisztériumok képviselői is. A vezetője Firczák Gyula munkácsi görögkatolikus püspök volt, mint „a hegyvidéki ruthén nép érdekeinek előmozdítására alakult bizottság elnöke.”

Az egyre inkább érzékelhető eredmények hatására az Egán Ede személye és a hegyvidéki gazdasági mozgalom elleni támadások az 1899–1900-as évek fordulójára kiélesedtek, melyeket írásaiban Bartha Miklós is folyamatosan figyelemmel kísért.²⁷ A vádaskodások még inkább felerősödtek, amikor 1900. február 12-én a kirendeltségnek Munkácson, a Csillag-szállóban tartott közgyűlésen számba vették az első két év fejleményeit, sikereit. A tanácskozáson Firczák Gyula püspök vezetésével a görögkatolikus lelkészi kar száztagú küldöttsége is megjelent. A főpásztor megnyitó beszédében vázolta a „ruthén nép sanyarú helyzetét”, majd kijelentette: az akció nem felekezeti, nem nemzetiségi és nem antiszemita kérdés, mint azt egyes külföldi lapok írták és írják, hanem embermentés, hogy egy 400 000 lelket számláló népet megóvjanak a „végínségtől”.²⁸ A közgyűlésen elhangzottakról Egán Ede terjedelmes beszámolót készített Darányi Ignác földművelésügyi miniszter számára, amely nyomtatásban is megjelent.²⁹

A miniszteri biztos jelentésében leszögezte: nem a rutén, hanem a szegény hegyvidéki nép segélyezésére irányul az akció, amelyet hármas talapzatra építettek: a föld és legelőbérletekre, az állattenyésztésre, valamint a

hitelszövetkezeti hálózatra. Elsősorban a földhiányon igyekeztek enyhíteni, ezért a Magyar Kir. Államkincstár a Schönborn-uradalomtól 25 évre kibérelt 12 622 katasztrális hold földet, azt felosztotta, és 41 községben 4303 földművelőnek haszonbérbe adta. Közülük csak 1793 volt a tulajdonképpeni földbérelő, a többi havasi legelőt kapott. Az állattenyésztés fellendítésére 1897-től 1900 tavaszáig összesen 1600 tenyészüzőzt hoztak be Ausztriából, amelyeket a bérlőknek 5, illetve 4 évi részletfizetésre adtak, ezen kívül állami tenyész-bikákat – átlagban 150 darabot – vittek fel a hegyvidékre, kiteleltették, majd tavasszal átengedték azokat a községeknek. Az akcióban 500 anyajuh kiosztását is engedélyezték. Közvetve a gazdák megsegítését célozta az a hathetes gazdasági tanfolyam, amelyet 1899 első két hónapjában rendeztek Alsóverecén a munkácsi püspök által a beregi hegyvidék három járásából kijelölt 24 görög katolikus lelkész számára. Végzés után feladatuk kapták, hogy a gazdálkodásban tanácsokkal segítsék a föld-támogatásban részesített parasztokat. Az előbbi évben a Szolyvai járásban három mintagazdaságot is létesítettek.³⁰

Jelentésében Egán Ede abban látta a mértéktelen uszora gyökerét, hogy – jelzáloghitel lehetőségének hiányában – a nép eddig csak személyi hitelre kapott pénzt a hegyvidéken, ahol a legelterjedtebb minimális kamat 10 Ft után heti 1, egész évre 52 Ft volt, de az esetek legnagyobb részében ennek két, sőt négyszerese. Számos ilyen esetről is beszámolt Bartha Miklós a *Kazár földön* című könyvének lapjain.³¹ Így történt meg sok esetben, hogy amikor egy-egy parasztbirtok végrehajtás alá került, összefogtak a környék kocsmárosai és uszorásai, és azt teljesen értéktelennek nyilvánították. Összejátszottak az árveréskor, és gyakran 20–30 holdas földterületek hihetetlenül olcsón, 10–20 Ft-ért váltak valamelyik uszorás tulajdonává. Az előbbieket meggátlására a Szolyvai járásban 11 hitelszövetkezet alakult, amelyek a kismegye valamennyi, 56 községében tevékenykedtek. Ezek közül a munkácsi közgyűlés idején még csak hét községben – Szolyva, Dombosteleg, Alsóverecke, Szarvasháza (Zsdenyova), Volóc, Kísszolyva és Zúgó – működött 7–4 hónapja, Vezérszállás, Beregbukóc, Felsőverecke és Felsőbisztra falvakban csak a jelentést megelőzően jött létre. „A budapesti bankörök rideg, csupán a pénzügyi álláspontot szem előtt tartó felfogást” képviseltek, ezért csak az Országos Központi Hitelszövetkezet egyes vezetőinek a segítségével és a helyi erőknek – elsősorban a görögkatolikus papoknak – a szervezésében jöttek létre a hegyvidéki hitelszövetkezetek.

A munkácsi közgyűlésen Egán Ede arról is beszámolt, hogy milyen nagy nehézségekkel létesítették a szövetkezeteket Kísszolyva és Zúgó falvakban,

ahol 25, illetve 18 éven át nem volt keresztyén kereskedő vagy kocsmáros. A két település közvetlenül a galíciai határ mellett fekszik, „és lakhelye a kereskedő osztály ama leggazdagabb képviselőinek, kiknek egy része pl. [például] rendszeren Karlsbadba megy nyaralni. (...) Ezen kereskedői családok egész dynastiái [dinasztiái] léteznek itt, melyeknek szálai nemcsak az egész vidéket, de a szomszéd megyéket is behálózzák s melyeknek hatalma és összeköttetései egész Budapestig, és még tovább is terjednek”. Zúgón „a nem keresztyén lakosság (...) már [a] 2/3-át bírja az összes községi birtokoknak”.³² Ezért Egán Ede azokat a rutén parasztokat, akiket még nem tettek teljesen tönkre, akik jellemileg megbízhatóak, és akik még nem voltak a kizsákmányolóiaknak teljesen a hatalmában, a fenti két községben összeíratta egy bátor pappal, Tegze Gézával, akit Máramaros vármegyéből másfél hónapra szabadságoltatott a püspök.³³ A lelkész fél évtizede ott alakította meg az első hitelszövetkezetet. Már 1899 őszére a két faluban teljesen elmérgesedett a helyzet, ezért Egán felkérte a lelkészt, hogy világosítsa fel a népet. Tegze annak ellenére vállalta a küldetést, hogy a szövetkezetek körüli áldásos munkája miatt a lakóházát négyszer felgyújtották, egy ízben az életére törtek, a feleségét ismeretlen tettesek megkésélték. A számos nehézség ellenére mégis sikerült megalakítania a két falu hitelszövetkezetét, amelyekkel kapcsolatban a „kazár” kereskedők azt akarták elhitetni az emberekkel: azok csak arra valóak, hogy a befizetett heti tagilletéket, a 10 krajcárt „az urak azt eligyák”.³⁴

A hegyvidéki akció kezdeti sikerei sokak érdekét sértették. Különösen akkor, amikor a hitelszövetkezetek székhelyén, azok keretében egy-egy áruraktár is létesült. Többek között azzal vádolták az államot – valójában az Egán Ede irányította hegyvidéki kirendeltséget –, hogy az anyagi támogatásával „alapított és fenntartott fogyasztási szövetkezetek lehetetlenné teszik az egészséges versenyt, és ezzel tönkreteszik a kereskedelmet”.³⁵ A kocsmárosok már azért is háborogtak, hogy a falusi nép nem tőlük, hanem a szövetkezetektől kért pénzkölcsönt a földjére. Az utóbbit és a házat nem verte dobra, hogy az üzérkedők olcsó áron megkaparinthassák, hanem hitellel megváltotta. A kedvező kölcsönökkel jelentősen sorvasztották az uzsorát, az áruraktárakban viszont 50–60%-kal olcsóbban árusították a közszükségleti árukat. „Ezen időtől fogva a legvakmerőbb és valódi fanatikus dühhel harczot hirdettek mindennek, ami az állami aktióval [akcióval] összeköttetésben van. (...) Gyűjtogatással, sőt halállal is fenyegették a hitelszövetkezetek tagjait”,³⁶ és azokat, akik olcsóbban, az áruraktárakból vásárolták a napi szükségleteiket. Figyeltették őket, és büntetésül – mivel

másként nem tudtak nekik ártani – megtagadták tőlük a gabona őrlését. Ez érzékenyen sújtotta a falusiakat, mert a Schönborn-uradalom összes malját „kazárok” bérelték.

A küzdelem akkor élesedett ki az izraeliták és Egán Ede között, amikor a kocsmárosok tudomására jutott, hogy a Munkácsi Hegyvidéki Kirendeltség a pénzügyminisztertől italmérési jogot is kért a szövetkezetek számára. A miniszteri megbízott ugyanis jól tudta, hogy a gazdasági akció súlypontja a következő: „aki a népnek pálinkát ad, e vidéken csak az tartja kezében a népet”.³⁷ Két veszedelmet akart elhárítani a lakosság feje felől: a szövetkezetek csak zárt formában árusítanának italt, ami csökkentené a napi kocsmázást, illetve ez a forma meggátolná, hogy egészségtelen, hamisított ital kerüljön forgalomba. Egán Ede azt tervezte: az áruraktárak is kínálnak majd minőségi pálinkát, de palackokban. Nem poharakban, mint a kocsmákban, ahol az előzően már tíz kézen ment keresztül, és szokás szerint felvizezték, de hogy mégis ereje legyen, vitriollal vagy más maró folyadékkal „erősítették”, vagyis hamisították. Egán elképzelésének a megvalósítása várhatóan a legfőbb keresetétől fosztja majd meg a galíciai származású kocsmárosokat. Ezért nem volt véletlen, hogy „nemcsak a beregi hegyvidéken, de a szomszéd megyékben is, sőt az ország fővárosában is, egy impozáns, a kereskedőknek általános népfelkeléséhez hasonlítható, s határt nem ismerő vehementiával ellenünk minden eszközt felhasználó mozgalom keletkezett” – írta Egán Ede.³⁸

Felsorolt intézkedései, törekvései következtében Egán Ede élete a hegyvidéken állandó veszélyben forgott. Nemcsak az 1900. február 12-i munkácsi közgyűlésről készült jelentésében emlékeztetett állandó fenyegetettségére, hanem a jegyzeteiben és legjobb barátjával, őszinte támogatójával, Bartha Miklóssal folytatott levelezésében is. Ismét az Egán-jelentésből idézünk: „Munkatársaimat, kik engem híven, tisztán csak a nép érdekében célul kitűzött törekvésekben támogatnak, életükben fenyegetik. [Lásd a már említett Tegze Géza görögkatolikus lelkész esetét – B. J.] Engem pedig 'Hástedt'-be tettek (a legborzasztóbb felekezeti bosszú, átok), mely, mint a beavatottak állítják, annyit jelent, hogy minden igazhitű, a kis gyermektől kezdve a tehetetlen aggastyánig, köteles mindennapi imádságába azon forró óhajt bevenni, hogy Jehovah engemet legkésőbbben 1 év alatt okvetlenül elpusztítson”. Másutt: „Tisztában voltam magammal, hogy az én személyemnek ezáltal nem fogok barátokat szerezni, sőt személyemre nézve nézeteim nyílt közlése könnyen végzetessé fog válhatni. De tudtam

és éreztem, hogy a rám bízott szent ügynek elárulásával lenne egyenlő, ha itt hallgatnék azon dolgokról, miket itt tapasztalnom kellett vagy melyek az itteni bajok megoldásának útjában állanak”.³⁹

Tanulságos az előbbiekhöz hozzáfűzni Bartha Miklósnak, a *Kazár földön* szerzőjének a véleményét: „Meggzűntetni úgy a kazárok privilégiumát, mint a rutének szolgaságát: ím ez a célja a hegyvidéki akciónak. A jogok és kötelességek harmonikus kiegyenlítése lesz ez. A túlerős megfélemezése, a gyönge támogatása. (...) *A hegyvidéki akció nem antiszemita mozgalom. Törvénytelenység, igazságtalanság, méltánytalanság ott egyetlen zsidóval sem történik. Konkrét panaszt Egán ellen még senki sem tudott emelni. E sorok írása előtt 376 hírlapi közlemény jelent meg ellene. De egyetlen betű sincs ezen nagy hajszában, mely kézzelfogható vádat tartalmazna*”.⁴⁰

A munkácsi közgyűlésről, Egán Ede akkor mondott beszédéről, a hegyvidéki gazdasági mozgalom addigi eredményeiről, a méltatlan támadásokról természetesen Bartha Miklós is tudósított. „...becses alkotásait egyéni mérlegeléssel hozta létre. A hitelszövetkezeteknél és a fogyasztási raktáraknál zsidót is alkalmazott, ha arra való volt. Legelő- és szántóbérleteket zsidóknak is adott. Olcsó hitelben zsidókat is részesített. Fajmarhákat zsidók között is osztott szét. (...) Nem az a kérdés veleje, hogy Egán mit mond, hanem az, hogy mit tesz. Ezt a fáradhatatlan, nagy buzgalmú, lelkes szakembert ilyen szempontból kell megbecsülni. Négyszázezer ember megváltásáról van szó”.⁴¹

Még a függetlenségi párti (azaz az ellenzéki), kormányellenes sajtó is általában ellenszenvvel kísérte Egán Ede működését és azzal vádolta, hogy reakciós politikai irányzatot szolgál ki. Más lapokban is élesen támadták. Például Szabolcsi Miksa (eredetileg: Weinstein, 1857–1915) szerkesztő azt írta Egánról: ha Darányi továbbra is meghagyja miniszteri megbízotti beosztásában, akkor „ígérjük, hogy követni fogjuk minden lépését. (...) Vigyázni fogunk, őrt állunk”.⁴²

Jellemző a korabeli viszonyokra, hogy a munkácsi közgyűlésről megjelent sajtóközlemények miatt Darányi Ignác földművelésügyi miniszternek a Magyar Országgyűlés Képviselőházában nyíltan meg kellett cáfolnia Egán Edét. Sőt tiltakoznia, mondván, a hegyvidéki akcióban nem ad helyet olyan eszméknek, amelyek ellentétben állnak a liberális kormány jogegyenlőségi elvével. Február 17-én, öt nappal a közgyűlés után viszont Egán Ede kényszerült levélben magyarázkodni Darányinál a munkácsi beszédével kapcsolatban. Ehhez csatolta annak hiteles szövegét, valamint a tanácskozáson történeteket leíró, ekkor már nyomtatásban megjelent vaskos kötetet. Egán

Ede, többek között azt írta. „Ami e beszédben, mely annyi félreértésre adott okot – a Galíciából bevándorolt proletár [akkor használt értelem-ben: *ingyenélő* – B. J.] elemeket és azok üzelmeit illeti, ezek bírálata kifogás tárgyát bizonynyára nem képezendi s a jelentés ezen részét s az azon üzelmekre mondottakat fenn is tartom; elismerem azonban, hogy tovább mentem, midőn már magánvéleményem előadásával, de a beszéd hevében a fent említett visszaélések nyomása alatt általánosítva oly kifejezéseket használtam s oly kitéréseket tettem, melyek arra a feltevésekre adtak alkalmat, mintha én – szemben a Kormánynak az állam polgárai közt semmi megkülönböztetést sem ismerő s mindannyit egyenlő oltalomban, védelemben és elbánásban részesíteni kívánó szabadelvű, a jogegyenlőség alapján álló politikájával és szemben Nagyméltóságod utasításaival – egy hazai bevett [vallási] felekezetet [tudni illik a zsidóságot] sértettem és sérteni akartam volna, kötelességem az igazságnak megfelelőleg kijelenteni, hogy ezt egy pillanatil sem céloztam; ez a szándék tőlem teljesen távolt állott”.⁴³

Bartha Miklós 1900 őszén „két heti pihenőre tett szert” – írta ő maga egy évvel később megjelent könyve, a *Kazár földön* bevezetőjében, *Magyarázat* címmel. Töprengett, hogy hová menjen, mit tegyen, és eközben „mindig havasi képek rajzoltak körül. (...) Egyszer aztán véletlenül találkoztam *Egán Edével*, a kit a Kárpát-hegyvidéki földművelő nép nyomorának enyhítése céljából Bereg megyében foglalkoztat a földművelésügyi kormány. Ez az akció már régen érdekelt. Különböző leírásokból tudtam, hogy elhanyagolt és kegyetlenül elcsigázott népet óhajt a kormány szörnyű helyzetéből kiszabadítani. Itt-ott szórványos közlemények jelentek meg a mentési munkálatról. A közlések nem vágtak össze. Egyik dicsérte, a másik gáncsolta a munkát. Sikert jósolt az egyik; kudarcot a másik. (...) Kinek van igaza? Meglehet-e csakugyan menteni egy végpusztulásnak indult népet?” Bartha Miklós gyorsan döntött: a ruténeket keresi fel, ahol mint írta: „...színről színre megnézhetem a népmentési munkát. Tervemet *Egán* azzal az örömmel fogadta, melylyel a mesterek szokták fogadni műtermüknek értelmes látogatóit.”

Az *Ellenzék* főszerkesztője 1900. szeptember 7-én érkezett meg vonattal a Bereg vármegyei Szolyva járási székhelyre a Magyar Kir. Földművelésügyi Minisztérium Hegyvidéki Kirendeltségének központjába. Itt „fömlütöttem sátorfámat”, majd innen kiindulva számos helységet keresett fel Munkáctól Ökörmezőig, Beregszentmiklóstól a máramarosi Huszt koronavárosig. Eközben tanulmányozta a rutén nép életmódját, szokásait, vagyoni és kulturális állapotát. „Érintkeztem papokkal, jegyzőkkel, [falu]bírákkal, erdőszökkal

[erdészekkel], kerülőkkel [erdőőrökkel], földművelőkkel, boltosokkal, nap-számosokkal, tanítókkal, korcsmárosokkal, uzsorásokkal, nagyúri családdal és szegénységben sinlődő [sínylődő] ruthén háznéppel. Láttam és megmértem a helyzetet s nyitott szemmel néztem, hogy a földművelési kormány terve, célja, eszköze behat-e valóban a népelet viszonyaiba és hogy van-e a valóságban ennek a behatásnak állandósági biztosítéka?”⁴⁴

Bartha Miklósnak „kimondhatatlan örömet okozott”, amikor látta, hogy a miniszteri kirendeltség „reális alkotásokat hoz létre. Faluról-falura látja az ember, hogy miként lábbad (sic!, 'lábadoz', vagyis lábadozik) föl a nagy beteg. (...) Ennek a [rutén] néptestnek mindene fáj. (...) A nyomort nem ez, vagy az okozza, hanem minden, a mi e népet körülveszi. Az intézmények, az éghajlat, az emberek. A pénz, hogy ennek van, annak nincs. A terméketlenség. A munkahiány. Az adósság. A tudatlanság. A pálinka. A demoralizáció. A közlekedés hiánya. A felszerelés hiánya. A legelő hiánya. A szolgabíró. Az uzsora. A jegyző. Az erdő. A dúvad. A szarvas. A kazár. Minden, a mit lát. (...) Ez mind együttvéve ezen egyetlen szóban jelentkezik: *Éhség*. (...) Ez a szegény nép sem tolvajjá, sem martalócczzá nem lett. Némán tűr évtizedek óta”.⁴⁵

Később a *Kazár földön* című kötetének bevezetőjében említette, hogy amit Kárpátalján látott és hallott, arról az úti naplójába futó jegyzeteket készített, de azokat nem szándékozott közzétenni. Később azonban egy képviselőtársa leki-csinylően beszélt előtte a földművelésügyi minisztérium hegyvidéki kirendeltségének munkájáról, aztán az egyik érintett vármegye főispánja vádak sorozatát zúdította a kormány „népmentési” törekvéseire. Nemsokára az országgyűlés képviselőháza pénzügyi bizottságának egyik tagja élesen elítélte az egész mozgalmat, mint „költészes és haszontalan fáradozást.” Mindezt tetézte, hogy több kormánypárti hírlapban durván megtámadták Darányi Ignácot, a „többi megelégedett *Egán* szétmarczangolásával. Hanem ez aztán derekas munka volt. Csak amúgy izzadt minden betű attól a nagy fáradtságtól, a mit az írók kifejtettek az *Egán* szétszedésére”. Mindezek arról győzték meg Barthát, hogy a hegyvidéki gazdasági mozgalom lényegét még azok sem ismerték, akik arról beszéltek és írtak. Még kevésbé ismerik Darányi szándékait, és a legkevésbé ismerik *Egánt*. Végül attól tartott, hogy „az üdvös és kivált nemzeti szempontból elsőrangú kezdeményezés” az ellenséges hangulatban kudarcba fullad, ezért elhatározta, hogy mégis megírja és közzéteszi tapasztalatait.

Bartha Miklós 1901. január első napján kezdte közölni a kolozsvári *Ellenzékben* a *Kazár földön* című sorozatát. „Cikkenként jelent meg először egy vidéki lapban, szinte a kísérlet bátortalanságával s az egész ország

fölfigyelt rá. Az olvasók gyűjteni kezdték a folytatásokat s kérték, reklamálták visszamenően az elfogyott számokat”.⁴⁶ Első cikkében Bartha Miklós természetesen a hegyvidéki gazdasági mozgalom irányítóját, Darányi Ignác miniszteri biztosát, Egán Edét mutatta be olvasóinak. A nevét ekkor már tizennégy év óta ismerte, és akkor figyelt fel rá, amikor egy kirakatban véletlenül meglátta a *Román szomszédaink* című könyvét,⁴⁷ amely Románia mezőgazdasági viszonyait vázolta fel. Megvásárolta és elolvasta: „minden gondolat, minden állítás a kérlelhetetlen tények szigorával hatott rám.” Bartha ezután felsorolta Egán azóta magyar és német nyelven megjelent tucatnyi művét, amelyek mind az ország gazdasági előrehaladását szolgálták, illetve sürgették. Így például kijelölték az erdélyi szarvasmarha tenyésztés feladatait, szorgalmazták a havasi gazdálkodás fejlesztését, és felhívták a figyelmet *Kárpátaink közgazdasági hivatására*,⁴⁸ vagyis a felvidéki Dévény várától az al-dunai Vaskapu-szorosig húzódó, 1500 km hosszú Kárpátok hegyláncban rejlő lehetőségek hasznosítására.⁴⁹

Bartha Miklós, akinek élete utolsó évtizedében Egán Ede a legjobb barátja lett, tévesen írta róla könyvében: „angol származású ember, voltaképpen skót (...) egészen a miénk lett. Skót nemességét naturalizáltatta borostyánkői predikátummal. (...) Nem belénk *olvadt*, hanem belénk *szerezett*. Jobban félt minket, mint mi magunk. Jobban ismer minket, mint mi magunk. (...) *Egán* rálépett arra a tövises útra, melyen a jó hazafiak szoktak járni. Edzett lélekkel túri a méltatlan gáncsolodást [gáncsoskodást]. Űzi, hajtja egy történelmi feladat s természetesnek tartja, hogy az úttörés akadályokkal jár. (...) Nyilvános elismerésben eddig kevés része volt. Ha tőle függne: egész erélyével megakadályozná ezeket a sorokat”.⁵⁰ Bár a szabadkőműves Ady Endre (1877–1919) cikkeiben több alkalommal élesen támadta a miniszteri biztost és a hegyvidéki akcióban betöltött szerepét, 1900-ban még verset is írt róla *Egán* címmel. Ennek utolsó sorában helyesen szerepel: „Egán úr ír-szüült!”⁵¹ Az előbbieket megerősíti az is, hogy főrangú ősei, az O’Egan-ok közül 48 királyként, 14 herceggként uralkodott Írországbán.⁵²

Egán Ede élete állandó veszélyben forgott, amelyről jómaga is tudott. Ennek ellenére továbbra is kitartóan végezte a rábízott feladatot. A liberális körök nyomására Darányi Ignác földművelésügyi miniszter a közismerten előbbi nézeteket szélsőségesen valló Páris Frigyes⁵³ nevezte ki Egán Ede helyettesének a munkácsi hegyvidéki kirendeltséghez, aki ez ideig Csíkszeredán királyi államügyészként működött. Páris hivatalba lépése után néhány héttel a fővárosi lapok már arról cikkeztek, hogy a hegyvidéki

kirendeltségen pazarolják az állam pénzét, illetve annak „rendetlen” a kezelése, a gazdasági mozgalom „veszélyeztetve van”, amivel Páris úr nem vállal közösséget, ezért inkább lemond. Egán helyette az is nyilatkozta: az ő szerepe lett volna, hogy „nyugodtabb mederbe terelje” a kirendeltség tevékenységét.

Természetesen Bartha Miklós is felfigyelt a „Páris-jelenségre”, és 1901 nyarán két cikkben is foglalkozott személyével. Úgy látta, hogy tudatosan akadályozta Egán munkáját. S feltette a kérdést: mit akar valójában Páris Frigyes? „Fölrobbantani egy olyan mozgalmat, mely egyedül vezet a nemzetiségi kérdés megoldására, mert egyedül karolja föl a népelet összes viszonyait. Ez bizony elég csúnya szerep vala.” Bartha, a napvilágra került ügyiratok alapján ismertette, hogy Páris miként vádolta meg főnökét, Egánt, és ahol tehetett, állandóan gáncsolta annak működését. Sőt az őt segítő görög katolikus lelkészeket és családtagjaikat is büntetőjogászként ijesztgette. Mondván: a kereskedőknél olcsóbb cikkeket kínáló áruraktárak megalakításával, és működésük támogatásával „törvénybe ütköző bűncselekményt vittek végbe”.⁵⁴ Páris Frigyes rágalmai miatt Darányi Ignác földművelésügyi miniszter alapos vizsgálatot rendelt el, amely Egán Edének adott igazat, illetve szolgáltatott elégtételt. Ezt követően 1901. június 15-én Párist felmentette a hegyvidéki kirendeltségen betöltött állásából.

Bartha Miklós idézett tárgyilagos cikke Páris Frigyes működéséről és bukásáról természetesen ellenkezést váltott ki, sőt az egyik hírlapban maga az érintett rágalomnak nyilvánította azt. A liberális értelmiség lapja, a *Buda-pesti Napló* főszerkesztője, Vészi József (eredetileg Weiss, 1858–1940) lapjában védelmébe vette Páris Frigyeset, és azzal vádolta Barthát, hogy „vétett az írói tisztesség ellen.” Bartha erre felszólította, hogy „bizonyítsa be vádját egy közösen választandó bíróság előtt.” Vészi nem fogadta el az ajánlatot, ehelyett megkettőzte a sértést. Azt sejtette olvasóival, hogy Bartha az írói tisztesség ellen nem most, hanem régen vétett „egy ádáz küzdelem forróságában.” Válaszcikkének végén Bartha Miklós leszögezte: akkor sem vétett, és „Vészi Józsefben nem vala annyi igazságszeretet, hogy nekem elégtételt adjon, és annyi bátorsága sem vala, hogy tévedésben merjen maradni”.⁵⁵

Az előbbiekhöz fontos még hozzáfűzni, hogy négy év múlva, 1904-ben Páris Frigyes egy öngazoló, elfogult füzetet adott ki,⁵⁶ amelyben Egán Edét következetesen elítélte, de akarata ellenére időnként leleplezte magát. Elismerte, hogy valójában nem értett egyet a hegyvidéki kirendeltség tevékenységével, tudatosan törekedett annak fékezésére, különösen a kazárok uzsorá-

jának felszámolására létrehozott hitelszövetkezetekkel kapcsolatban, és elenlábás szerepet töltött be Egán Ede mellett. „Nyíltan megmondtam – írta Páris –, hogy olyan állami segélyactiót, mely a polgárok egy részén úgy akar segíteni, hogy a polgárok másik részét jövedelmi forrásuktól megfosztja, helyeselni nem tudok. (...) Az volt a meggyőződésem, hogy a ruthén actió keretén megindult szövetkezeti mozgalom nemcsak a ruthén megyék, hanem az egész ország közgazdasági helyzetére és társadalmi békéjére káros következményekkel fog járni, mert egy téves és káros társadalmi mozgalomnak ad tápot, sőt szentesíti azt. Ezért követtem el mindent, hogy a megindult mozgalmat útjában megállítsam. (...) Az a helyzet áll[t] elő, hogy most az állam pénzének segítségével és állami közegek vezetésével tönkre tesszük a kereskedőket. (...) Állásom elfoglalása után 10–15 nap múlva történt, hogy Egan a leghatározottabb formában azt követelte tőlem, hogy a *szabadkőművesek* sorából lépjek ki. (...) Az események későbbi folyamán Darányi úr előttem kijelentette ugyan, hogy az ő elhatározására az én szabadkőművességem semmiféle befolyást nem gyakorol, de hát én nagyon jól tudom, hogy szabadkőművességem volt fő oka az én bukásomnak”.⁵⁷

(Folytatjuk)

JEGYZETEK:

¹ BARTHA Miklós: Kazár földön. Ellenzék Könyvnyomda, Kolozsvár, 1901. Zárszó. 319. o.

² Bartha Miklós Összegyűjtött Munkái. Sajtó alá rendezte Samassa János dr., Szmertnik István dr., Sztankovits Ferencz dr. Előszót írt az irodalmi részhez Ábrányi Kornél, a politikai részhez Holló Lajos. Első – Hatodik kötet. Budapest, 1908–1913. Benkő Gyula udvari könyvkereskedése bizománya. – Hasonmás újrakiadása: Szerk., a kiad. gondozta: Kása Csaba. Bev. tan. Botlik József. Kiadja Lakiteleki Tölgy Alapítvány a Rugonfalvi Református Egyházközség részére. Lakitelek, 2015. CXXXIX. old.

³ Három példa: Magyar Nagylexikon. Harmadik köt. Főszerk. Élesztős László. Budapest, 1994. Akadémiai Kiadó, 317. old.; Révai Új Lexikona. II. köt. Főszerk. Kollega Tarsoly István. Szekszárd, 1998. Babits Kiadó, 500. old.; Új magyar irodalmi lexikon. Második jav., bőv. kiad. Főszerk. Péter László. Budapest, 2000. Akadémiai Kiadó, 166. old.

⁴ In. Csíkszeredai Levéltár = Arhivele Naționale Harghita. (Románia) Fond 47., inventariat sub nr. 546. (1947. évi 22. bejegyzés.) – Köszönet Daczó Katalin (Csíkszereda) írónak, újságíró, szerkesztő, tévés szakember, rendezőnek önzetlen közreműködéséért.

⁵ A születési adat a fentiek szerint javítandó a következő kötetben, BOTLIK József: A nemzetpolitikus Bartha Miklós élete, munkássága és emlékezete (1848–1905.). Lakitelek, 2016. Lakiteleki Tölgy Alapítvány. Fő- és belső címlap, I. old. (Különlenyomat a fentebbi Bartha Miklós Összegyűjtött Munkái című hasonmás kiadás I. kötetéből, 2015).

⁶ A Kárpátalja fogalom 1889. október 27-én tűnt fel először nyomtatásban a Munkácson ekkor kiadott Kárpátalja című politikai és társadalmi hetilap fejlécén. A magyar kormányzat által 1897-ben indított hegyvidéki gazdasági akció elleni és a tömegesen bevándorló zsidó-

ságot védő liberális sajtótámadások során lezajlott éles viták közben az addig csak Munkácsot és környékét jelölő „Kárpátalja” megnevezés jelentősen kibővült. A hegyvidéki akció színterén elhelyezkedő négy vármegyét – Ung, Bereg, Máramaros és Ugocea – a 19–20. század fordulójától összefoglalóan már Kárpátaljának nevezték. Lásd bővebben, BOTLIK József: Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján. I. köt. Magyarok, ruszinok, csehek és ukránok 1918–1945. Nyíregyháza, 2005. 15–37. old.

⁷ Lásd bővebben, LEHOCZKY Tivadar: Bereg vármegye. Szerk. S. Benedek András, Vári Fábián László. Budapest – Beregszász, 1996. 623–624. old.

⁸ Vesd össze, BOTLIK József: Hármas kereszt alatt. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig. (1646–1997). Budapest, 1997. 135–161. old.

⁹ Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon. Összegejt., jegyz. Kemeny G. Gábor. II. köt., 1892–1900. Budapest, 1956. Tankönyvkiadó, 533. old.

¹⁰ BARTHA Miklós: Kazár földön. Kolozsvár, 1901. Ellenzék Könyvnyomda, 37., 53., 63. old.

¹¹ LEHOCZKY T., 1996. 346. old.

¹² Firczak Gyula 1836. augusztus 26-án született Horlyó községben (Ung vm.), gimnáziumi tanulmányait Ungváron, Szatmárnémetiben és Kassán végezte. Ezután rokona Popovics Bazil (Vazul, 1796–1864) püspök 1855-ben a bécsi Szent Borbála papneveldebe küldte, ahol 1860-ig tanult, majd teológiai doktorrá avatták. A főpásztor 1861-ben szentelte pappá, majd kinevezte az ungvári püspöki líceum tanárává. Gyorsan haladt előre a papi pályán: kanonok (1876), nagyprépost (1886), közben a ungvári szeminárium rektora. Az eperjesi székesegyházban 1892. április 10-én szentelték munkácsi püspökké. Egyik kezdeményezője volt a hegyvidéki gazdasági akciónak. Főpapi szolgálatát Ungváron bekövetkezett haláláig, 1912. június első napjáig töltötte be.

¹³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL.), K 26 – 1896 – II – 16 – 751 – 2. szám.

¹⁴ Küzdelem a magyar nemzetpolitikáért. Válogatott dokumentumok (1896–1910). A dok. összegyűjt., szerk. és a bev. írta Kása Csaba. Budapest, 2018. Herman Ottó Intézet, 6., 14. old.

¹⁵ Darányi Ignác, pusztaszentgyörgyi és tetélni; 1849. január 15-én született Pesten. Jogtudományi doktori oklevelét a pesti tudományegyetemen szerezte (1872), ahol joghallgató társa volt Bartha Miklós, akivel barátságot kötött. Darányi ezután ügyvédi vizsgát tett (1873), e pályán három évig működött, majd politikai pályára lépett, a Szabadelvű Párt tagja lett. Később országgyűlési képviselője (1881–1904), ezután ún. disszidens, illetve alkotmánypárti (1904–1910), majd párton kívüli honatya. Közben két időszakban (1895–1903, illetve 1906–1910) földművelésügyi miniszter. Hivatali ideje alatt intézkedéseivel megújította a magyar mezőgazdaságot. Darányi Ignác 1927. április 27-én hunyt el Budapesten. Életrajzát lásd bővebben, BOTLIK József: A magyar nemzetpolitika előfutárai. Darányi Ignác – Egán Ede – Kazy József. Budapest, 2018. Herman Ottó Intézet, 5–52. old.

¹⁶ MNL OL. K 26. 1902–XXXI–1134. 166–167. old. (753. eln./1897. számú irat.)

¹⁷ MNL OL. K 26. 1902–XXXI–1134. 152–158. old. – Az aláíró 14 országgyűlési képviselő neve az iraton lévő sorrendben: Szaplonczay Miklós, Urányi Imre, Nyegre László, Jónás Ödön, Szentpály Jenő, báró Perényi Zsigmond, Lónyay Sándor, Lónyay Géza, Nedeczey János, Bartha Ödön, Tomcsányi László, gróf Sztáray Gábor, Komjáthy Béla, Hegedűs Béla.

¹⁸ HALÁSZ Géza: Ötvenezer beregmegyei orosz létkérdése. Munkács, 1896. Nyomatott Farkas Kálmán Könyvnyomdájában. – Újraközzölve: Küzdelem a magyar nemzetpolitikáért, 2018. 15–22. old.

¹⁹ Egán Ede, borostyánkői; 1851. július 3-án született a muraközi Csáktornya járási székhelyen (Zala várm.). A bécsi mezőgazdasági főiskolán és a németországi Halle város egyetemén tanult, nemzetgazdasági és agrárjogi képzettséget szerzett. Ezután édesapja Bo-

rostyánkő községben (Vas vm.) lévő birtokán kezdett gazdálkodni. Alig 27 évesen, 1878-tól egy 30 ezer katasztrális hold kiterjedésű poroszországi uradalom jószágigazgatója. Amikor édesapja, Edward Egán 1880-ban elhunyt, hazatért és Borostyánkőn gazdálkodott. 1883 és 1890 között a Földművelésügyi Minisztériumban országos tejjgazdasági felügyelő, döntő szerepe volt a Budapesti Központi Tejcsarnok Szövetkezet létrehozásában. Hét év után tisztségéről lemondott, 1890-től a felesége poroszországi birtokát igazgatta, és csak 1897-ben költözött ismét haza. Darányi Ignác miniszteri biztosként a hegyvidéki gazdasági akció vezetőjévé nevezte ki. Egán Edét 1901. szeptember 20-án a lázi dombon megölték. Életrajza, BOTLIK J.: A magyar nemzetpolitika előfutárai. 2018. 310–315. old.

²⁰ [EGÁN Ede:] Kárpátaink közgazdasági hivatása. Intő szó a magyarországi „havasi gazdaság” fejlesztése érdekében. A [Magyar] Tudományos Akadémia Nemzetgazdasági Bizottságának 1890. márczius 8-án tartott gyűlésén előadta –. Budapest, 1890. Pesti Nyomda, 60 old.

²¹ I. JAVASLAT a gróf Schönborn-féle munkácsi és szent-miklósi hitbizományi uradalmakból az államkincstár által bérbevett hegyvidéki gazdaságok felhasználásra nézve. II. A rutén kérdés. III. A kárpátmenti földművelő nép gazdasági helyzetének fejlesztése iránti JAVASLAT. (Hely nélkül.) [1898], 1–56. old. – Újraközölve: Küzdelem a magyar nemzetpolitikáért, 2018. 43–92. old.

²² Küzdelem a magyar nemzetpolitikáért, 2018. 71. old.

²³ A zsidók egyenjogúsításáról szóló törvényjavaslatot gróf Andrássy Gyula (1823–1890) miniszterelnök a király által 1867. július 28-án szentesített osztrák–magyar kiegyezés 69 §-ból álló 1867. évi XII. törvénycikk hatálya lépése után négy hónappal, november 25-én terjesztette be a Magyar Országgyűlés Képviselőházába, amely azt, majd a Főrendiház egyaránt néhány ellenszavazattal elfogadta.

²⁴ BARTHA Miklós: Kázzal földön. 1901. Részletesen: a kazárokról 29–34., 83–90. old., a bevándorlásról 91–114. old., a közvetítésről 115–124., 137–144. old., a rutének állattartásáról és az ún. feles-marháról 145–161. old., a bolt- és legelő-uzsoráról 163–171. old. Az uzsoráról lásd még: SZABÓ Oreszt: A magyar oroszokról (ruthének). Budapest, 1913. Nemzetiségi Ismertető Könyvtár, 260–267. old.

²⁵ BARTHA M., 1901. 109. old.

²⁶ A földművelésügyi minisztérium később a munkácsi hegyvidéki kirendeltség mintájára újabakat állított fel, amelyek 1918 ősziéig–1919 tavaszáig működtek. 1902-ben létrehozta a székelyföldi (később erdélyrészeket nevezett), 1908-ban a felvidéki kirendeltséget Zsolna székhellyel. Számuk 1913-ban hatra nőtt, mert az Erdélyrészi Kirendeltséget Marosvásárhely, illetve Kolozsvár székhellyel kettéosztották, és két újat szerveztek Nagyvárad, valamint Temesvár székhellyel. Hatáskörük ekkor már a történeti ország 63 vármegyéjének csaknem felére, 31-re terjedt ki. 1914-ben a temesvári kirendeltséget megszüntették, és körzetét a kolozsvárihoz rendelték. Az így felszabadult költségvetési pénzkerettel a Felvidéken, Eperjes székhellyel újat szerveztek, Gömör-Kishont és a munkácsi hegyvidéki kirendeltségtől odacsatolt Sáros, Szepes és Zemplén vármegyéből. – Lásd bővebben, BALATON Petra: Állami akciók a lemaradó régiók fejlesztésére a dualizmus korában. In: Bartha Miklós és kora. Regionális fejlesztések. Székelyudvarhely, 2013. 69–81. old.

²⁷ Például, BARTHA Miklós: A ruthén kérdés. I. rész. In: Reggeli Újság, 1898. október 6. (229. szám.); II. rész. Október 7. (230. szám.) Újraközölve: BMÖM. 1910. III. köt., 353–358. old.

²⁸ Lásd bővebben az alábbiakban: Egan-jelentés, 1900. 5–8. old.

²⁹ A hegyvidéki földművelő nép közgazdasági helyzetének javítását célzó állami akció ügyében Munkácson, 1900. febr.[uár] 12-én tartott értekezletről szóló JELENTÉS. Darányi Ignác m.[agyar] kir. földművelési miniszter úr Ó Nagyméltóságához felterjeszti borostyánkői

EGAN EDE. Budapest, 1900. Werbőczy Könyvnyomda Részvénytársaság, 199 old. – Újra-kiadás: Küzdelem a magyar nemzetpolitikáért, 2018. 130–188. old. (A továbbiakban: Egan-jelentés, 1900.)

³⁰ Egan-jelentés, 1900. 18., 35–36., 99–100. old.

³¹ BARTHA M., 1901. 137–144., 157–12., 224–228. old.

³² Egan-jelentés, 1900. 55–56., 59., 66., 68–70., 72. old.

³³ Tegze Géza (egyes forrásokban Teghe, ? – ?) görög katolikus lelkész, a 1890-es évek végén Alsóbisztra (Máramaros vm., Huszti járás) községben szolgált. Egán Ede egyik közvetlen munkatársa, a szövetkezeti mozgalom fő támogatója. Később, 1910-ben az Ökörmezői Takarékpénztár Részvénytársaság igazgatósági tagja.

³⁴ Egan-jelentés, 1900. 74., 75–77. old.

³⁵ PAP Tibor: A ruthén akció és kereskedelem. M. Sziget [Máramarossziget], 1903. Sichermann Mór Nyomda, 23. old. (Eredetileg megjelent a Politikai Hetiszemle, 1903. augusztus 2., 9. és 16-iki számában.)

³⁶ Egan-jelentés, 1900. 78. old.

³⁷ Egan-jelentés, 1900. 79. old. – Bartha Miklós a pálinka kazár forgalmazásával könyvében külön fejezetben foglalkozott. BARTHA M., 1901. 125–135. old.

³⁸ Egan-jelentés, 1900. 78–81. old.

³⁹ Egan-jelentés, 1900. 84., 126. old.

⁴⁰ BARTHA M., 1901. 320., 323. old. (Kiemelés tőlem – B. J.)

⁴¹ BARTHA M.: Egán Ede. In. Magyarország, 1900. február 16. (46. szám.) Újra-kiadás: BMÖM. 1910. III. köt., 504–508. old.

⁴² SZABOLCSI Miksa: Megjegyzések Egan Ede munkácsi beszédére. In. Egyenlőség, 1900. február 18. (7. szám). (Különlenyomat: Budapest, 1900. Bróza Ottó Könyvnyomdája, 15 old.) – Szabolcsi Miksa a magyar zsidó újságírás egyik megteremtője. Az 1883. évi tisztaeszlári per folyamán a budapesti Pester Lloyd című lapba írt szenvedélyes cikkeiben védte hittársait a vérvád ellen. Ezen írásai alapján tájékozódott az ügyről az európai sajtó egy része. Később megvásárolta az *Egyenlőség* című zsidó felekezeti és társadalmi hetilapot, amelynek 1886-tól a haláláig volt a szerkesztője. Egyik fia, Szabolcsi Bence (1899–1973) zenetörténész és zenekritikus volt.

⁴³ Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez, 1892–1900. II. köt., 860. old. (FM. 1741/eln./1900. szám.)

⁴⁴ BARTHA M., 1901. 5., 6., 7. old.

⁴⁵ BARTHA M., 1901. 7–8., 9. old.

⁴⁶ KOVÁCH Aladár: Bevezető. In. Bartha Miklós: Kazár földön. Budapest, 1939. Stádium Sajtóvállalat Részvénytársaság, 5. old.

⁴⁷ EGÁN Ede: Román szomszédaink. Budapest, 1886. Kiad. Kilián Frigyes magyar kir. egyetemi könyvtár, 78 old.

⁴⁸ EGÁN Ede: Kárpátaink közgazdasági hivatása. Intő szó a magyarországi „havasi gazdaság” fejlesztése érdekében. A [Magyar] Tudományos Akadémia Nemzetgazdasági Bizottságának 1890. március 8-án tartott gyűlésén előadta – –. Budapest, 1890. Pesti Nyomda, 60 old.

⁴⁹ Kiálló sziklai és nagy sodrása miatt, a dunai hajózás egyik jelentős akadályát a 130 km hosszú, keskeny Vaskapu-szorost gróf Széchenyi István (1791–1860) kezdeményezésére 1834-ben kezdték szabályozni Vásárhelyi Pál (1795–1846) mérnök tervei alapján. Ennek során a part mentén 1837-ig megépítettek a *Széchenyi-utat*, de a munkálatok megszakadtak. Csak 1889-től folytatódott, és még nem fejeződtek be, amikor a szoros legkeskenyebb szakaszán a 2,2 km hosszú főcsatornát 1896-ban a magyar honfoglalás 1000. évfordulója alkalmából ünnepélyesen felavatták. Az 1920. június 4-i trianoni békediktátumig itt húzódott Ma-

gyarország déli határa. Később, román–jugoszláv közös beruházással a Vaskapunál 1972-re vízierőmű épült, melynek során a szorost – benne a főcsatornát – vízzel árasztották el. Hasonlóan a part menti, Bázias és Orsova helységek között húzódó 122 km hosszú Széchenyi-ut is, amelynek csak egy rövid északi szakasza maradt meg Lászlóvára térségében.

⁵⁰ BARTHA M., 1901. 15., 20. old. – Egán Edéről lásd bővebben: BOTLIK József: Egán Ede és a hegyvidéki akció (1897–1901). In: Bartha Miklós és kora. Regionális fejlesztések. Székelyudvarhely, 2013. 49–67. old.

⁵¹ Ady Endre Összes Versei. A szöveg gond., és a jegyz. összeáll. Láng József, Schweitzer Pál. Budapest, 1977. Szépirodalmi Kiadó, 1189. old.

⁵² Egán Ede unokájának, a Bucsú községben (Vas megye) élő Egán Edének (1928–) személyes közlése a szerzővel.

⁵³ Páris Frigyes (1858–1937?) jogász, királyi ügyész. A budapesti tudományegyetem jogi karán végezte tanulmányait (1878–1884). A Máramaroszigeti Királyi Törvényszékhez 1890-ben nevezték ki, 1896-ban belépett a budapesti Demokratia szabadkőműves páholyba, amelyből 1914-ben kilépett. Közben 1898-tól a Kolozsvári Királyi Főügyészség csíkszeredai ügyészségén királyi ügyész. Innen 1901 elején nyugdíjaztatta magát, majd február 23-án kinevezték a földművelésügyi tárca hegyvidéki miniszteri biztosa, Egán Ede helyettesévé, amely állásáról azonban három és fél hónap múltán, június 9-én lemondott. Páris Frigyes ezt követően 44 éves korától, évtizedeken keresztül nyugalmazott királyi ügyészként élt.

⁵⁴ BARTHA Miklós: Tájékoztató. In: Magyarország, 1901. június 19. (144. szám.) Újraközölve: BMÖM. 1910. III. köt., 509–513. old.

⁵⁵ BARTHA Miklós: Üzenet. In: Magyarország, 1901. június 27. (150. szám.) – Újraközölve: BMÖM. 1910. III. köt., 514–516. old.

⁵⁶ PÁRIS Frigyes: Tájékoztató a ruthén actionál való működésem felől. Budapest, 1904. Márkus Samu Könyvnyomdája, 55 old. – Újraközölve: Küzdelem a magyar nemzetpolitikaiért, 2018. 262–279. old.

⁵⁷ PÁRIS F., 1904. 16., 31–32., 28., 33. old.